

Sayı : 16

Sen: 1998

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

İSTANBUL 1998

MİNYATÜRLERDE DİVÂN-I HUMÂYÛN VE ARZ ODASI*

Mübahat S. Kütükoğlu**

Osmanlı devlet yönetiminde *Dîvân-ı Humâyûn* ve *arz* müesseselerinin önemi malûmdur. Bunlarla ilgili olarak *kanunnâme* ve *teşrifat mecmualarında* hayli geniş bilgi bulunmakla beraber olayların cereyan ettikleri mekânlar içinde şahısların pozisyonları bu tariflerle her zaman yerli yerine oturtulamamaktadır. İşte burada minyatürler tarihçiye büyük yardımcı olmaktadır.

Dîvân-ı Humâyûn

Minyatürlerde, idârî ve kazaî en yüksek organ olan Dîvân-ı Humâyûn toplantı halinde iken resm edilmiştir. Kubbealtının giriş kapısının karşısında *Kasr-ı adl* veya Adâlet Kulesi denilen mahal görülmektedir. *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*'da "cenâb-ı şerîfim pes-i perdede oturup"¹ denilirken padişahın, *Kasr-ı Adl*'den dîvân toplantılarını takib edeceği kâd edilmiştir. Nitekim *Hünernâme* ve *Şahnâme-i Selim Han*'daki minyatürlerde, padişahın, arkasında iki hasodalı bulunduğu halde, kafes arkasından dîvân toplantılarını takib edişi tasvir olunmuştur. Hatta *Şahnâme-i Selim Han*'da Sultan II. Selim'in kafes arkasından Kubbealtı'ndaki askıya ok atışı temsil edilmiştir.

Dîvân-ı Humâyûn toplantılarında *Kasr-ı Adl*'in hemen altında sadrazam, sağ tarafında vezirler yer almaktaydılar. Müverrih Âlî, Kubbealtı vezirlerinin

---

* Bu yazı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi'nce düzenlenen "Tarihî Kaynak Olarak Türk Minyatürleri Semineri"ne sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü emekli öğretim üyesi.

¹ Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı XXXIII (1982), s. 42.

sayısının iki ile yedi arasında değiştiğini yazar². Minyatürlerde ise sadrazamın sağında oturan divân üyeleri üç ilâ beş kişi olarak resm edilmiştir. *Hünernâme*'de, Kanûnî Süleyman'ın adâleti ile ilgili bahislerdeki iki minyatürde üç vezir görülmektedir³. Kubbealtını tasvir eden diğer minyatürlerde ise sayı üç⁴, dört⁵ veya beştir⁶. Ancak, İstanbul'da oldukları zamanlarda beğlerbeğilerin de divâna katıldıkları ve vezirlerin alt tarafında oturdukları keyfiyetini de hatırdan çıkarmamak lâzımdır⁷.

Sadrazamın solunda ve aynı hizada, fakat biraz aralıklı olmak üzere iki kazasker otururlar. Bu sedire dik olan sağdakinde nişancı, soldakinde ise, sedirin kapı tarafına yakın olmak üzere üç defterdar görülür. *Hünernâme* minyatürlerinde nişancı, yandaki sedir üzerinde değil de kapıya yakın ayrı bir sandalye üzerinde oturuyor gibi görülmektedir⁸. Ancak, divânhâneye nasıl yerleştirilirse yerleştirilsin, nişancı daima elinde bir kâğıt olduğu halde resm edilmekte; hatta bazı minyatürlerde kâğıdın üzerine bir de tuğra çizilmektedir⁹ ki böylece, padişah adına yazılan belgelere tuğra çekmek vazifesinin nişancıya âid olduğu gösterilmiş olmaktadır¹⁰. Nişancı ve defterdarın "paşa" sıfatını hâiz olması bu oturuş şekillerini bozmaz. Yani, bu iki vazifelinin "paşalık"ları da bulursa sadrazamın sağ tarafında ve vezirler arasında yer almaz; daima kendilerine mahsus olan mahallerde otururlardı¹¹.

² "Bu zümre-i hamîdenin adedleri münhasır olmayup ikiden yediye varınca nasb oluna gelmiştir. Yâni ki, gâh iki yahud üç, dört olur ki, bir vâcibü'r-reâyânın ihtirâmı yahud dâmad-ı pâdişâhî olmak rütbesi ile irtifâ-ı nâmî maksûd olup ..." *Künhü'l-ahbâr*, Üniv. Ktb., TY, nr. 5959, 90a. 965 (1557-58)'de sadrazam Rüstem Paşa'dan başka üç vazir varken (İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s.189) Sokollu Mehmed Paşa (978-80/1571-72: Peçuylu İbrahim Efendi, *Tarih*, İstanbul 1283, I,485) ve Sinan Paşa (992/1584: Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih*, M. İpşirli neşri, İstanbul 1989, s.394)'nın sadaretlerinde bu rakamın sadrazamla birlikte yediye çıktığı görülmektedir.

³ Seyyid Lokman, *Hünernâme*, II, TSMK, H. nr. 1524, 137b, 242a.

⁴ Seyyid Lokman, *Süleymannâme*, TSMK, H, nr. 1517, 37b.

⁵ *Hünernâme*, I, TSMK, H. nr. 1523, 19a.

⁶ Seyyid Lokman, *Şahnâme-i Selim Han*, TSMK, A, nr. 3596, 11a (Bu minyatür bugün mevcut değildir.)

⁷ *Kanûnnâme-i Âl-i Osman*'da "Beğlerbeğiler vüzera altına... otururlar" denilmektedir. A. Özcan nşr., s. 33.

⁸ II, 237b ve 242a; I, 19a.

⁹ *Süleymannâme*, vr. 37b.

¹⁰ *Fatih Kanunnâmesi*'nde "tuğra-yı şerîfi her vezîr çeküp nişancıya yardım etmek kânûnumdur" denilerek esas tuğra çekmek vazifesinin nişancıya âid olduğu belirtilmiştir. Özcan neşri, s. 36.

¹¹ Es'ad Efendi, *Teşrîfât-ı Kadîme*, Matbaa-i Âmire, İstanbul ts., s. 86.

Dîvân toplantılarında ayakta hizmet gören bazı vazifeliler bulunurdu. Bunlar, reisülküttab, tezkireciler, çavuşbaşı, kapıcılar kethudası, selâm çavuşu ve diğer vazifeli çavuşlardı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar, dîvânda tezkire ve arzuhaller *reisülküttab* tarafından okunurdu¹². *Baştezkireci* ise ikinci vezirin karşısında durarak buyurulduları yazardı¹³. Ayrıca, görülecek dâvâların çok olması halinde sadrazamın emriyle ikinci vezir dâvâ dinlediğinde, reisülküttabın, sadrazamın önünde vazife yapması gibi tezkirecilerden biri de ikinci vezirin önünde durup arzuhalleri okurdu¹⁴. Daha sonra reisülküttabın vazifesini tamamen "tezkireciler" üstlenmiştir. Şu halde, XVI. yüzyılda yapılmış minyatürlerde sadrazamın karşısında ayakta duran ve elinde okur vaziyette bir kâğıt tutan şahıs *reisülküttab*dır. Esâsen, *Fatih Kanunnâmesi*'nde reisülküttab, dîvânda hizmet edenler arasında sayılmakta ve oturmayacağına da ayrıca işaret edilmektedir¹⁵. Karara bağlanan meselelerle ilgili arz, arzuhal, mektub gibi belgelerin üzerine *buyurulduları* yazmaları ve arzuhallerin okunmasında yardımcı olmaları dolayısıyla ayakta resm edilenlerden ikisinin de tezkireciler olduğu âşikârdır. Minyatürlerde ellerinde âsâ bulunan ve hemen daima odanın orta yerinde görülen şahıslar ise *çavuşbaşı* ve *kapıcılar kethudası*dır. Nitekim *Hünernâme*'de çavuşbaşı için "dâima kapucular kethudâsıyla pişgâhda gümüşlü değneklere yasdanup müşîr-i mukaddem karşusmda hidemâtına müdâvemmet edeler" denilmektedir¹⁶.

Görebildiğimiz minyatürlerde dîvânda ayakta görülenlerin sayısı iki ile dokuz arasında değişmektedir. Bu da her halde dîvânın henüz toplandığı ânın resm edilmesi veya "mesâlih-i mühimme" denilen doğrudan devlet işleriyle ilgili olarak yapılan görüşmeler yahut dâvâ dinlenmesinin gösterilmesine göre değişmesinden kaynaklanmaktadır. Meselâ, *Süleymannâme*'deki Dîvân-ı Humâyûn minyatüründe ayakta sadece ellerinde âsâlarıyla çavuşbaşı ve

12 Âlî, *Kühü'l-ahbâr*, Üniv. Ktb, TY, nr. 5959, vr. 90a.

13 *Hünernâme*, I, 16b.

14 *Kühü'l-ahbâr*, vr. 90a.

15 "Ve çavuşbaşı ve reisülküttab ve kapucular kethudâsı hidmetkârdır. Dîvânda oturmazlar" *Fatih Kanunnâmesi*, Özcan neşr., s. 35. Esin Atıl, *Süleymannâme. The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, s. 96'da sadrazama göre sol sedirde oturan üç kişiden ikisini defterdar, uçtakini de reisülküttab olarak göstermiştir. Halbuki, bu minyatürün delâlet ettiği tarihte iki değil üç defterdar bulunmaktadır. Zira yakın zamanlara kadarki üçüncü defterdarlığın 1540-60 tarihleri arasında (Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 328 n) ihdas edildiği yolundaki bilgilerimizin düzeltilmesi gerekmektedir. Gerçekten, Başbakanlık Arşivi'nde yeni açılan fonlardan A.DVN dosyalarındaki 934 ve 935 (1528) tarihli iki belgede (dosya 1, nr. 25/1 ve 29) biri başdefterdar İskender Çelebi olmak üzere üç defterdarın imzası bulunmaktadır. Bu iki kaynağın verdiği bilgiler muvacehesinde hazine tarafındaki sedirde oturan şahıslardan üçüncüsünün reisülküttab olması mümkün değildir..

16 I, vr. 16b.

kapıcılar kethudası görülmektedir. Halbuki *Hünernâme*'deki minyatürlerde ayaktaki şahıs sayısı fazladır. Meselâ, Kayseri Kadısı hakkındaki şikâyetin¹⁷ dinlenmesini tasvir eden minyatürde sayı ondur. Bunlardan, hemen sadrazamın karşısında elinde kağıt tutan, her halde dâvâcılarının iddiasını okuyan "*reisülküttab*" olmalıdır. Ellerinde âsâ bulunanlar çavuşbaşı ve kapıcılar kethudasıdır. Diğer şahıslardan biri, belki arkası dönük olarak duran Kayseri Kadısının kethudasıdır. Diğerleri, dâvâcılar, tezkireciler ve bir çavuş olabilir. Başdefterdarın elinde bir kâğıt tuttuğuna bakılırsa, önündeki şahsın, imzalanmak üzere ferman veya berat gibi bir belge getirmiş olan genç bir kâtib olduğu söylenebilir¹⁸.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın koyduğu içki yasağına rağmen bir sarhoşun yakalanması üzerine içki getiren levendlerin Dîvânda muhakemesini¹⁹ gösteren minyatürde ise altı kişi resm edilmiştir. Burada mahkûmlar dîvânhanenin dışında birbirlerine zincirle bağlanmış olarak görülmektedir²⁰. *Şahnâme-i Selim Han*'daki Sultan II. Selim'in askıya ok atışını gösteren minyatürde ise ayakta sadece beş kişi resm olunmuştur²¹.

Dîvân-ı Humâyûn toplantıları sırasında hazır bulunan ve kendi kalemleriyle ilgili konularda not alan, veya gerektiğinde bilgilerine müracaat edilen maliye kalemleri şefleri de vardır. Bunların yeri dîvân üyelerinin bulunduğu kubbenin altı değil, defterdarların arkasına isabet eden ikinci kubbenin altıdır. *Eyyûbî Efendi Kanûnnâmesi*, Mehmed b. Ahmed ve Mustafa Münîf'in *Defter-i Teşrifat* adlı eserlerinde ikinci kubbe altında oturan dîvân hocaları, halife ve şâgirdleri sıralanmaktadır. En açık tarif Mehmed b. Ahmed tarafından yapılmış olup şöyledir:

"Defterdar Efendi'nin ard câniblerinde bir mahall olup cümle hâcegân-ı dîvân efendiler ve hulefâ efendiler müctemi' olup kazasker efendilerin sırasında başmuhasebe ve Anadolu muhasebesi, atlu mukabelesi, cizye muhasebesi oturup anların altında haremeyn muhasebesi, büyük kal'a tezkirecisi, Avlonya mukata'acısı, İstanbul mukata'acısı, mevkufatçı; defterdar efendinin ensesinde maliye tezkirecisi, baş mukata'acı, maden, Bursa, Haremeyn mukata'acıları; başmuhasebenin mukabelesinde mevkufatın karşısında ruznamçe-i evvel ve sâni, mukabele-i piyâde, anların altında teşrifat kalemi, muhasebe-i küçük ve tarihçi

¹⁷ Bu şikâyetle ilgili olarak *Hünernâme* (II, 240b-242b)'de hayli tafsilâtlı bilgi verilmektedir.

¹⁸ *Hünernâme*, II, 237b.

¹⁹ *Hünernâme* (II, 235a-237a)'de bu içki yasağının konusu ve riâyet etmeyenlerin cezalandırılması ile ilgili tafsilât verilmiştir.

²⁰ *Hünernâme*, II, 242a.

²¹ TSMK, A. nr. 3595, 11a.

efendiler; ruznamçe-i evvelin sol cânibinde başbakıkulu, ahkâm-ı enderûn emîni; mukabelelerinde tarihçi efendinin tamam olduğu mahalde sâliyâne mukata'acısı, haslar mukata'acısı, küçük kal'a, mukata'a-i ganem, şikk-ı sâniye tâbî piskopos, çeltük-i Anadolu ve Rumeli" kalemleri şefleri oturmaktaydılar²². Ancak bu tertib, XVIII. yüzyıla âiddir ve XVI. yüzyılda bu kalemlerin hepsi mevcut değildir. Nitekim, maliye kalemleri hakkında bilgi verilen 974-75 (1567-68) mâlî yılına âid bütçede maliye kalemleri ruznamçe-i evvel ve sâni, muhasebeci-i Rumeli ve Anadolu, mukabeleci; her üç defterdara ayrı ayrı bağh olmak üzere mukata'acı-i evvel ve sâni, mevkufatçılar ve ahkâm tezkirecileri ile sadece bir tane ve başdefterdara bağh olmak üzere vâridatçı, üçüncü defterdar (şikk-ı sâni)a tabî olmak üzere kıla' tezkirecisi, mevcudatçı, teşrifatçı ve teslimatçı bulunmaktadır²³. XVI-XVIII. yüzyıllar arasında yeni katılan kalemlerin şefleri haric, sıralamada pek fazla değişiklik yapılmadığını²⁴ düşünerek bu iki kaynaktaki bilgileri birleştirdiğimiz takdirde *Hünernâme*'de kubbe altını gösteren minyatürdeki ikinci kubbe altında oturanları şöyle bir sıralamaya tabî tutmak pek yanlış olmasa gerektir.

Anadolu kazaskerinin hizasında başmuhasebeci, yanında sırasıyla Anadolu muhasebecisi, mukabeleci, büyük kale tezkirecisi, mevkufatçı; ikinci sırada yani defterdarın arkasında maliye tezkirecisi, başmukata'acı, mevkufatçının karşısında ise ruznamçecilerin bulunduğunu söyleyebiliriz²⁵. Ancak, o tarihteki bütün maliye kalemleri mensublarının da minyatüre alınmadığı muhakkaktır. *Süleymannâme*'deki kubbealtını gösteren minyatürde ise maliye kalemleri mensubları *Hünernâme*'deki gibi muntazam resm edilmemişlerdir.

Dîvân-ı Humâyûn kâtiblerinin sayısının XVI. yüzyıl sonlarında otuzu aşkın olduğunu ve bunların dîvân günlerinde nöbetleşe vazife yaptıklarını *Mühimme defterleri*'ndeki kayıtlardan biliyoruz. Birinci grup cumartesi ve pazartesi, ikinci grup ise pazar ve salı günleri vazife görürdü. XVI. yüzyıl

²² Mehmed b. Ahmed, *Defter-i Teşrifat*, Üniv. Ktb., TY, nr. 9810, 46b-47a. Eyyübî Efendi, *Kavâninnâme-i Humâyûn-ı Âl-i Osman* (Üniv. Ktb, TY, nr. 734, 4b-5a) ve Mustafa Münîf, *Defter-i Teşrifat* (Üniv. Ktb. TY, nr. 8892, 78b)'da oturuş şekillerine dair tafsilât verilmediği gibi sıralamalar da farklıdır.

²³ Ömer Lütfi Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi" *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIX/1-4 (İstanbul 1960), 315-322.

²⁴ 3 Cemâziyelâhır 1005 (22 Ocak 1597)'e kadar ruznamçeciler yanyana otururken bu tarihte mukabeleci tayin olunan Mi'marzâde İbrahim Efendi, ikisinin arasına oturmuşsa (*Selânikî Tarihi*, İpşirli nşr., s. 667 ve Selânikî'den naklen Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 19) da daha sonra ruznamecilerin yine yanyana oturmağa başladıkları muahhar teşrifatnâmelerden anlaşılmaktadır.

²⁵ *Hünernâme*, I, 19a.

sonlarında her günkü kâtib sayısı da 17-19 kadardı²⁶. Bunların hepsinin bir arada oturması pek mümkün değildir. Her halde bir kısmı dîvânın akd edildiği kubbealtında, bir kısmı ise belki ikinci mekânda, mevsimin müsaid olduğu zamanlarda dışarda revakların altında oturuyorlardı.

İşte dîvânı toplantı halinde gösteren minyatürlerde bu kâtiblerin de resm edildiklerini görüyoruz. Ancak bunlar hakikî sayıyı göstermekten uzak olup sembolik olarak konulmuşlardır. *Hünernâme*'de dîvân toplantılarını gösteren üç ayrı minyatürde kâtib sayıları farklıdır. Kayseri kadısı davasında iki, içki yasağını ihlâl edenlerin davasında üç, ikinci avluyu tasvir edende, kubbealtının kapısı yanında altı kâtib görülmektedir. *Süleymannâme*'de ise bu mekândaki kâtib sayısı dördtür. *Hünernâme*'nin I. cildiyle *Süleymannâme*'de, kâtiblerin, kubbealtının kapısının yanında oturdukları mahal, kaynaklarda "reisülküttab tahtası" olarak adlandırılan yer olmalıdır. Gerçekten gerek *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*'nde gerekse Mehmed b. Ahmed ve Es'ad Efendilerin teşrifât-nâmelerinde ikinci vezir ve sadrâzâmın kubbealtına gelişleri sırasında dîvân erkânının, onları karşılamak üzere kubbealtının dışında mevki almaları anlatılırken kazaskerlerin "reis tahtası" yanında, defterdarların ise onların karşısında yer aldıklarından bahs edilmektedir²⁷. Eyyûbî Efendi *Kanunnâmesi*'nde ise kubbealtı haricinde ve iki kubbe arasında reis ve kâtiblerin mekânlarının bulunduğu işaret edilmektedir ki, bu *Hünernâme*²⁸ ve *Süleymannâme*²⁹'deki minyatürlerle tam bir mutabakat arz etmektedir.

Kâtiblerin bir kısmı ise kubbealtının Bâbüsselâm tarafındaki duvarı yanında oturuyor olmalıydılar. Bu, *Hünernâme*'nin I. cildindeki ikinci avluyu gösteren minyatürde çok güzel bir biçimde tasvir edilmiştir. *Süleymannâme*'de ise -muhtemelen minyatürdeki yer kifâyetsizliği sebebiyle bu tarafta oturan kâtibler "zülüflü baltacılar koğuşu"nun yanındaki revaklar altında gibi gösterilmiştir.

²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. LX, 3 ve LXI, 1. Ayrıca bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defterlerindeki Muâmele Kayıtları Üzerine" *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan – 2 Mayıs 1986. Bildiriler*, İstanbul 1988, s. 319.

²⁷ *Tevki'î Abdurrahman Paşa, Kanunnâme*, s. 506-507; Mehmed b. Ahmed, *Defter-i Teşrifât*, 42a-b; Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı Kadîme*, 84-85.

²⁸ I, 19a.

²⁹ vr. 37b.

Yine *Eyyûbî Efendi Kanunnâmesi*'nde kubbealtının dışında ve seki üzerinde *matbah emini*, *şehremini*³⁰, *tersane emini*, *gümrük emini*, *ganem / koyun emini* ve *mimarın* oturdukları yazılmaktadır³¹ ki, *Süleymannâme*'de kubbealtı kapısının solunda görülenler bunlar olmalıdır.

Paraların sayılma ve tartılması gibi işler ise defterdarların arkasına isâbet eden yerde veznedarlarca yapılırdı³². *Hünernâme*'de sadece para keseleri gösterildiği halde *Süleymannâme*'de paraların tartılma ve eritilme işlerinin de minyatüre aks ettirildiğini görüyoruz.

Arza Çıkma

Dîvân toplantılarının bitiminde yemek yenir ve daha sonra da "arza" girilirdi. Ancak, arza girmek için her defasında padişahın izni istenir; bunun için de reisülküttab tarafından hazırlanan telhis sadrazamın yanında yine reisülküttab tarafından bağlanıp mühürlenerek kapıcılar kethudası ile padişaha gönderilirdi. Padişahdan kapıcılar kethudası eliyle arz müsaadesi geldiğinde ise önce yeniçeri ağası yalnız olarak Arz Odasına girer; vezareti varsa çıktuktan sonra Bâbüssaade'de bekler; sadrazam ve vezirlerle birlikte ikinci defa tekrar girer, vezareti yoksa giderdi. Yeniçeri Ağasının arkasından kazaskerler girerler ve kendi kadılıklarına bağlı meseleleri arz ederlerdi. Onların da çıkmasını müteâkıb sadrazam ile vezirler arza girerlerdi³³. Nişancı ve defterdarların, eğer pâyesi, Rumeli veya Anadolu beğlerbeğliği yahut vezâretleri varsa onlar da vezirlerle birlikte arza girerlerdi³⁴. Ancak yeniçeri ağası ve kazaskerlerin arza girişlerinin resm edildiği minyatüre rastlamıyoruz. Böyle olunca da Arz Odasının neresinde durdukları hakkında birşey söylemek mümkün değildir.

Kanunnâme ve teşrifât-nâmelerde sadrazam ve vezirlerin arza girişlerinde sadrazamın, bir def'a kapının iç tarafında, bir def'a da odanın ortasında olmak üzere iki kere yer öptüğü; nihayet padişahın eteğini öperek padişahın sağ tarafına geçip durduğu; vezirlerin ise iki def'a yer öpüp sadrazamın yanında, mertbe sırasına göre, yerlerini aldıkları kayıtlıdır³⁵. Fakat minyatürlerde, sadrazam ve vezirlerin, padişaha göre duruşları bazan

30 Bu tarihteki *şehremini*, XIX. yüzyıldan itibaren kurulan "şehremâneti"nin başı ve bugünkü "belediye reisi"nin karşılığı olan "şehremini" değildir. Bu, sarayın "Bîrûn" teşkilâtı içinde yer alan ve şehirdeki yapıların tamir vs. işleri yanında daha başka işleri de olan bir vazifelidir.

31 vr. 5a.

32 *Hünernâme*, I, 16b.

33 *Teşrifât-ı Kadîme*, s. 94 vd.

34 Mehmed b. Ahmed, vr. 50a.

35 *Teşrifât-ı Kadîme*, s. 95; Tevki'i Abdurrahman Paşa (*Kanunnâme*, s. 512), vezirlerin yer öpmelerinden bahs etmeyip "sâir vüzera ancak selâmlayup" demektedir.

sağ, bazan solda gösterilmiştir. Esasen Arz Odası'nı gösteren minyatürler, ya elçilerin veya serdarın sefere giderken, yahud sefer dönüşlerinde padişah tarafından kabûllerini tasvir etmektedir. Bir de Kanûnî Süleyman'ın koyun resminin iltizama verilmesinden dolayı sadrazam Semiz Ali Paşa (1561-65)'ya hesap sorduğu arzı tasvir eden minyatür bulunmaktadır. Kanûnî tarafından gerek İran Şahı Tahmasb'm kardeşi Elkas Mirza'nın (ilticâsı: 1547), gerekse Kırım Hanı Devlet Giray'm (hanlığı: 1551-77) kabûllerini gösteren minyatürlerde sadrazam ve vezirlerin duruş yeri, gerçekten padişahın sağdır. Fakat Semiz Ali Paşa'dan hesap soruluşu ile İran elçisinin huzûra kabûlünü gösteren minyatürlerde sadrazam ve vezirler sol tarafta resm edilmişlerdir. Bunlardan sadece Semiz Ali Paşa'yı gösteren minyatürde vezir sayısı beş, diğerlerinde üçtür.

Sultan II. Selim ve III. Murad saltanatlarındaki elçi kabûlleri dolayısıyla Arz Odasını resm eden minyatürlerden *Şahnâme-i Selim Han*'daki II. Selim'in, Safevî elçisi Şahkulu Han'ı kabûlü³⁶ ile *Şehinşahnâme*'deki III. Murad'ın yine Safevî elçisi Tokmak Han'ı kabûlünü³⁷ gösterenler istisna edilirse, huzûra girenler hep padişahın sol tarafında gösterilmişlerdir. Sayıları ise üç vezirden başlayarak değişmektedir³⁸.

Vezirler dışında arza girenler içeride uzun kalmazlar, sadrazam arza başlayınca da vezirler sol tarafa geçip biraz uzakca dururlardı³⁹. Ancak, Arz Odasını gösteren minyatürlerde bu husûsu tesbit edemiyoruz. Zîrâ, hepsinde de sadrazamla vezirler aynı tarafta durmaktadır. Yalnız, bazılarında sadrazam, âşikâr bir şekilde diğer vezirlerden ayrılmaktadır. Hem araya biraz mesafe konularak, hem de diğerlerine nazaran daha cüsseli çizilmiştir. Özellikle Sokollu Mehmed Paşanın sadareti sırasındaki olayları aks ettiren minyatürlerde -belki de Sokollu'nun boyu da dikkate alınarak çizildiğinden- bu daha bâriz olarak görülmektedir⁴⁰.

Elçilerin huzûra girmeleri normal arz merasimi yapılmasını müteâkıb olurdu. Defterdar dışındakiler, odanın kapısı içinde yer öperek hemen, defterdar ise ulûfe telhisini okuduktan sonra çıkardı. İçerde sadece sadrazam ve vezirler kaldıktan sonra elçinin arza girmesine müsaade edilirdi. İkişer

³⁶ TSMK, A. 3595, vr.53b.

³⁷ Üniv. Ktb. F.Y., nr. 1404, vr. 41b-42a.

³⁸ Meselâ, *Nüzhetü'l-ahbâr der Sefer-i Sıgetvâr* (TSMK, H. nr. 1339, vr. 178a)'daki Beç elçisi ile; Seyyid Lokman'ın *Şehinşahnâme*'sinin II. cildindeki (TSMK, B. nr. 200) Safevî elçisi İbrahim Han'ın kabûllerinde üç; (vr. 36b); yine *Şehinşahnâme*'deki Fas elçisinin (vr. 141b) kabûlünde ise dört vezir bulunmaktadır.

³⁹ Tevki'î Abdurrahman Paşa, s. 512.

⁴⁰ Beç elçisi (*Nüzhetü'l-ahbâr*, vr. 178a) ve Şahkulu Han (*Şahnâme-i Selim Han*, vr. 53b)'ın kabûllerini gösteren minyatürler.

kapıcıbaşı, elçi ve beraberinde huzûra çıkacak olanların kollarından tutarak, Arz Odası'na sokup yer öptürürlerdi⁴¹. Elçiyle konuşmayı temin edecek olan dîvân tercümânî ise yalnız girerdi⁴². Bu arada kapıcılar, elçinin getirdiği pişkeşi, padişahın görmesi için Arz Odasının penceresi önünden geçirecek hazine hademelerine teslim ederlerdi. Elçinin getirdiği mektub ise en alt mertebedeki vezire verilir ve elden ele geçirilerek sadrazama gelir; o da tahtın yanına bırakırdı⁴³. Minyatürlerde de bu hususların imkân nisbetinde aks ettirilmeye çalışıldığını görüyoruz. *Süleymannâme*'deki, Safevî elçisinin Kanûnî'nin huzûruna çıkışını gösteren hariç diğer minyatürlerde, elçi ve yanındakilerin kollarından kapıcıbaşılar tutmuş durumdadır. Ancak İbrahim Han'ın kabûlünü gösterende olduğu gibi bazan elçi henüz ayakta, hatta Fas elçisinin kabûlünü gösterende olduğu gibi vezirlerin arka tarafında, odaya henüz girmiş olarak resm edilmiştir. Beç elçisi, Şahkulu ve Tokmak Hanların kabûlünü gösterenlerde elçi yer öpmek üzere eğilmiş durumdadır. *Süleymannâme*'de ise hemen hemen yer öperken gösterilmektedir. Hemen hepsinde de sadrazamın elinde, içinde elçinin getirdiği mektub bulunan kubur vardır.

Elçi kabûllerini gösteren minyatürlerin karşı sayfalarında çok kere ikinci avludan Bâbüssaade'ye doğru hediyelerin getirilişine yer verilmiştir. İkinci avluyu gösteren bu sayfalarda dikkat çeken bir husus da kubbealtıdır. Mehmed b. Ahmed'in *Defter-i Teşrifat*'ında nişancı ve defterdarlar için "Hizmet-i arz itmâm olduktan sonra kubbealtına gelirler ve yerli yerlerinde karar buyururlar"⁴⁴ deniyor ki bu durum minyatürlere de gayet güzel bir şekilde aks ettirilmiştir. Elçi kabûllerini tasvir eden minyatürlerden, arz vazifesini yerine getirdikten sonra nişancı ve defterdarların kubbealtıma dönerek yarım kalmış işleri tamamladıkları anlaşılmaktadır. Gerçekten, İran elçisi Maksud⁴⁵ ile Fas elçisinin⁴⁶ kabûllerini gösteren minyatürlerde kubbe altında üç defterdarın kendilerine âid mahalde oturdukları; nişancının ise tuğra çekmekle meşgul olduğu görülmektedir. Birincide nişancının önünde iki kişi -ki her halde reisülküttab ile tezkireci olmalıdır-, ikincide ise bir kişi ellerinde kâğıtlar oldukları halde durmaktadırlar. Yine birincide reis tahtasının arkasında üç kâtibin vazife gördüğü anlaşılmaktadır. İbrahim Han'ın kabûlünü

41 "...elçinin arza girecek etba'ının her birini ikişer nefer kapıcıbaşı ağalar meyhanlarından tutup .." *Teşrifat-ı Kadîme*, 75; ".. rikâb-ı humâyûn ağaları elçiyi bâzûlarından tutarak Arz Odası'na götürüp huzûr-ı humâyûnda yer öptürürler" *Tevki'î Abdurrahman Paşa*, s. 514.

42 *Teşrifat-ı Kadîme*, s. 75.

43 *Tevki'î Abdurrahman Paşa*, s. 514; Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifat*, vr. 86b.

44 Üniv. Ktb., TY, nr. 9810, vr. 50a.

45 TSMK, B. nr. 200, vr. 29a.

46 *a.g.e.*, vr. 142.

tasvir eden minyatürde⁴⁷ ise defterdarlar yoktur. Her halde henüz arzdan dönmemiş olmalıdırlar. Nişancı ile önünde reisülküttab, kapının sağ tarafında iki kâtib ile dışında iki kapıcı görülmektedir.

Sadrazamlar, serdar-ı ekrem sıfatıyla sefere gidecekleri zaman yine padişah tarafından Arz Odası'nda huzûra kabûl edilirlerdi. Bu kabûlde sadrazama, serâsere kaplı hil'at, murassa sorguç, mücevherli tirkeş ve kılıç verilirdi. Sadrazam İbrahim Paşa 1599'da Macar seferine serdar tayin olunup 20 Şevvalde padişahın huzûruna kabûl edildiğinde üç murassa sorguç ve mücevher tirkeş takınıp çıkmıştı⁴⁸. Güzel bir tesadüfle, Sultan III. Murad *Şehinşahnâme*'sinde bu kabûlün minyatürle tasvirini buluyoruz⁴⁹. Paşa, sorguç, tirkeş ve kılıcı takınmış olarak tahtın sağında padişahla konuşur vaziyette görülmektedir. Padişahın solunda ise iki hasodalı vardır. Bunun gibi Sinan⁵⁰ ve Ferhad Paşa⁵¹'ların İran seferi serdarlıkları da çok benzer şekilde tasvir edilmiştir. Yalnız Ferhad Paşa padişahın sol tarafında olup başında da iki sorguç görülmektedir. Daha sonraki devirlerde de sadrazamın serdâr-ı ekrem tayininde padişah tarafından Arz Odası'nda kabûlü usûlü aynı şekilde devam etmiştir⁵².

Son olarak dîvân üyelerinin kıyafetlerinden de bahs etmek uygun olacaktır. Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde⁵³ Dîvân-ı Humâyûn günlerinde vezirlerin başlarına mücevveze, sırtlarına ise kumaş üst ve lokmal kumaş iç kaftan giydikleri kayıtlıdır. Mustafa Münif, sadrazamın salı dîvânında beyaz üst, pazar günü dîvân olduğu takdirde ise kırmızı üst giymesinin "kanûn-ı kadîm" olduğunu kayd eder⁵⁴. Es'ad Efendi, yabancı

47 a.g.e., vr. 37a.

48 *Selânikî*, M. İpşirli nşr. s. 807.

49 TSMK, B. nr. 200, vr. 95b.

50 a.g.e., vr. 9b.

51 a.g.e., vr. 93a.

52 Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın Girid seferi serdar-ı ekremligi (Silâhdar Fındıklılı Meh-med Ağa, *Tarih*, I, İstanbul 1928, s. 409); ile Yeğen Mehmed Paşa'ya 1150 (1738)'de Avusturya ve Rusya ile yapılan harbdeki serdar-ı ekremlik tevcihi (Sami-Şakir-Subhi, *Tarih*, İstanbul 1198, 122a) misâl olarak verilebilir. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, İstanbul 1948, s. 160.

53 s. 515.

54 "Sadriâzam efendimiz salı dîvânında beyaz üst ve pazar günü dîvân-ı humâyûn olursa kırmızı üst giymeleri kanûn-ı kadîmdir, deyü hatt-ı şerif ile muanven olan defterde mukayyedir" *Defter-i Teşrifat*, vr. 85a

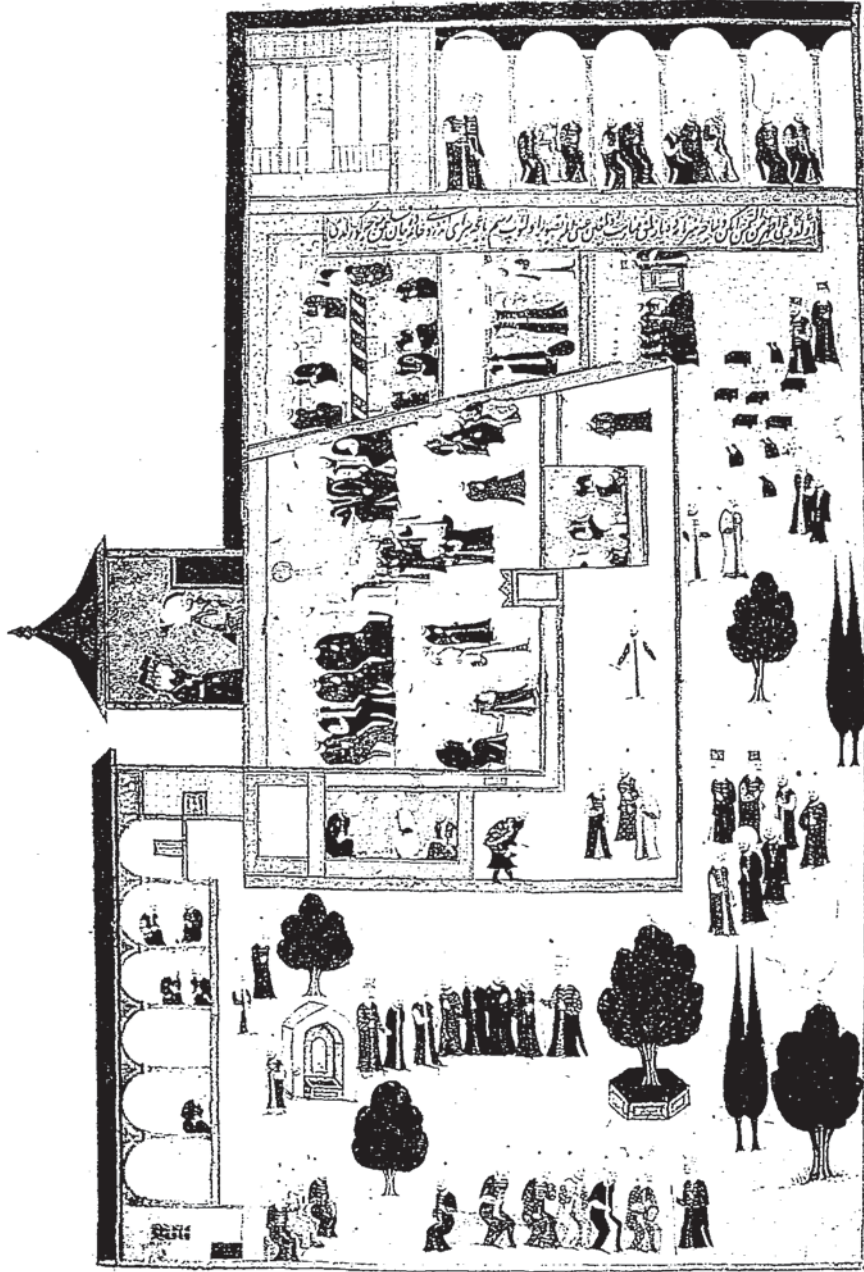
55 *Teşrifât-ı Kadîme*, s. 67.

elçilerin kabûl edildikleri gün yapılan merasimi anlatırken sadrazamın dîvâna beyaz atlas üst ve kallâvî ile geldiğini belirtir⁵⁵.

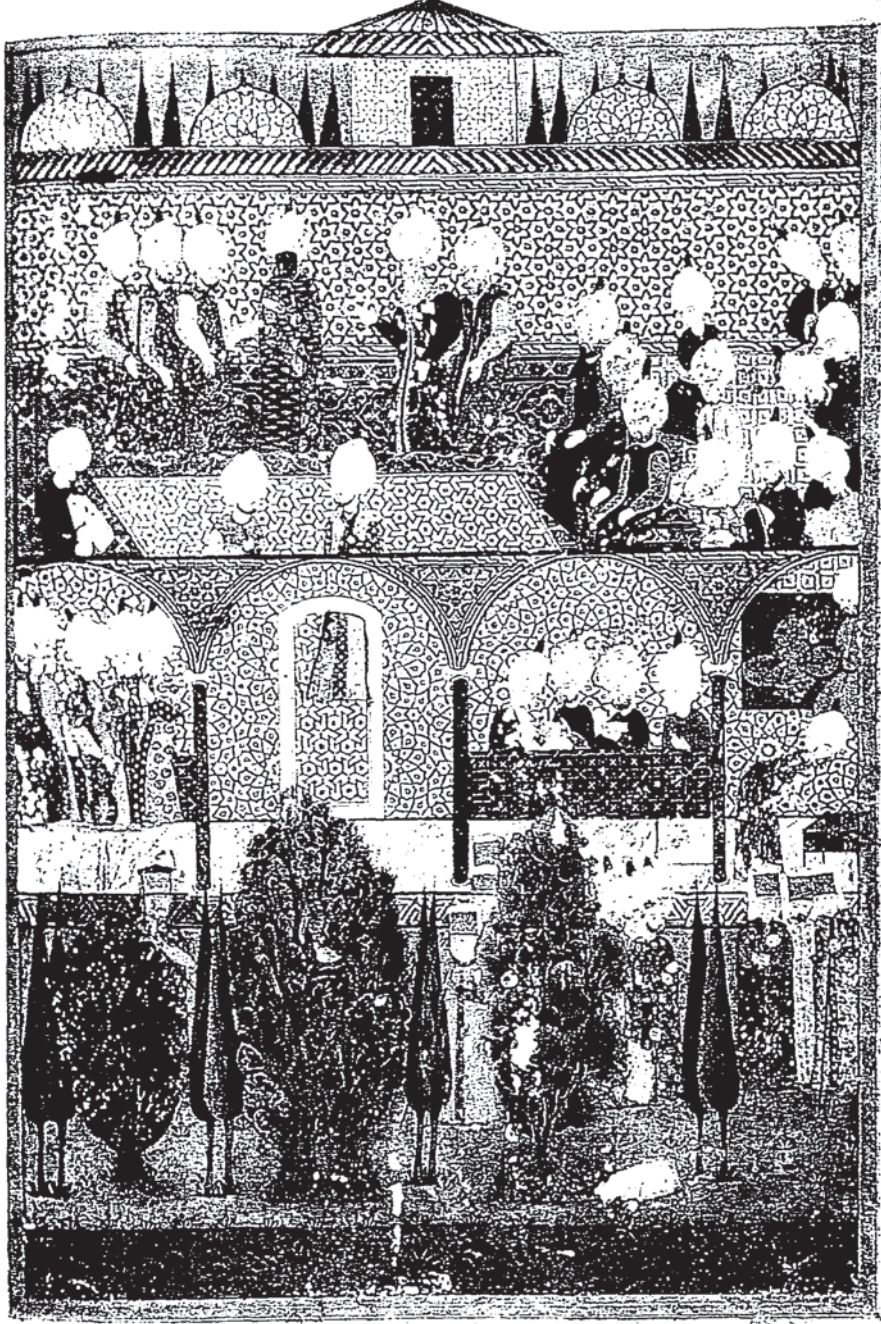
Dîvân-ı Humâyûn toplantılarıyla Arz Odasını tasvir eden minyatürlerin bir kısmında sadrazamın üzerinde renkli ve desenli, muhtemelen serâser üst varsa da çoğunda beyaz üst giydiği görülmektedir⁵⁶. Böylece, kanunnâme ve teşrifatnâmelerde verilen bilgilerle minyatürler arasında bir mutabakat sağlanmaktadır. Hatta, eğer bu kaideye tamamen riâyet edildiği, tasvirlerin ise sembolik olarak yapılmamış oldukları husûsunda kanaat hasî olabilirse minyatürlerde resm edilen olayların gününü tesbit etmek dahi mümkündür.

---

⁵⁶ *Hünernâme*, I, 19a; II, 237b, 242a; *Şahnâme-i Selim Han*, 53b; *Şehinşahnâme*, I, 41b.

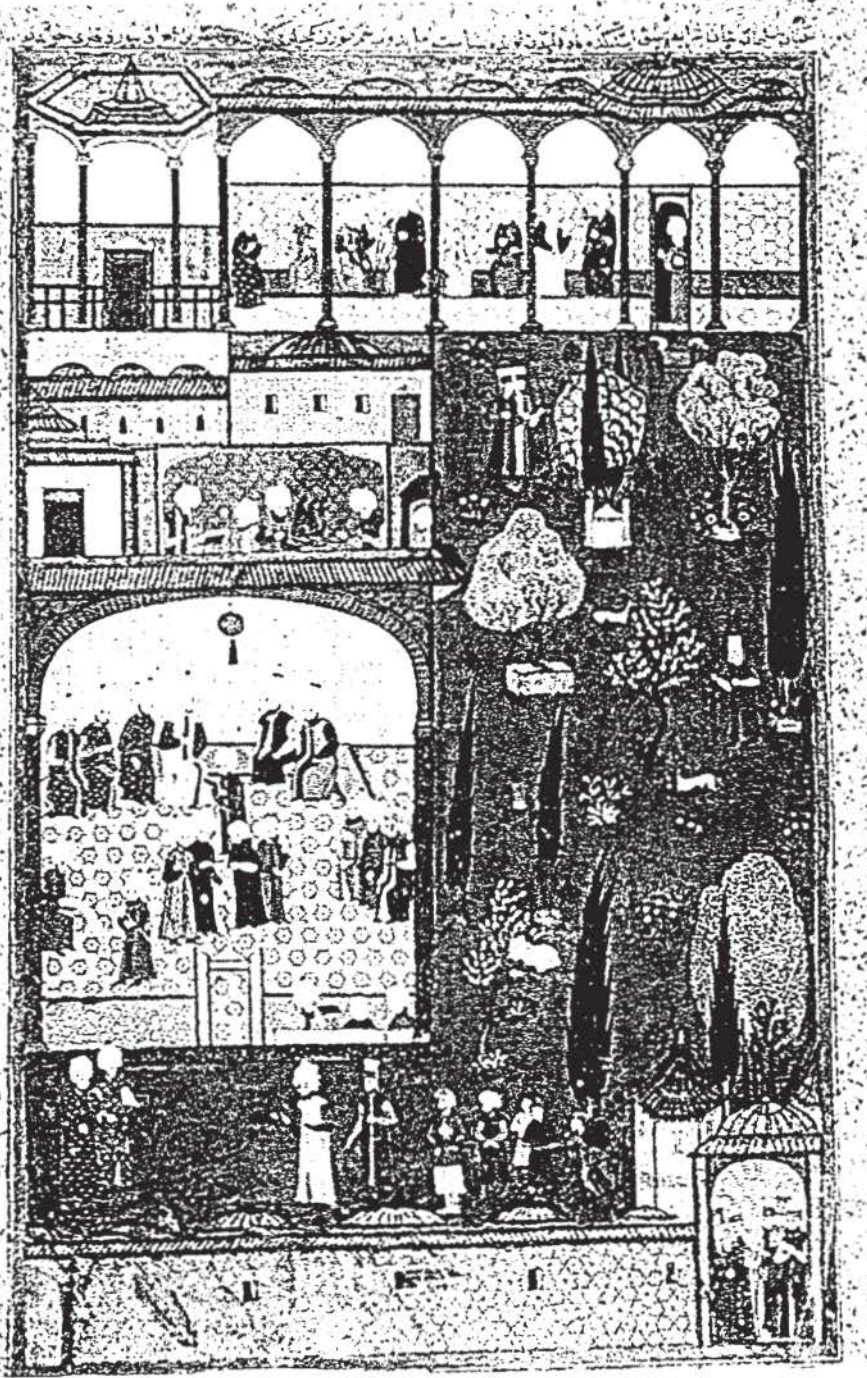
Resim 1: Vezir sayısının dört olarak gösterildiği bir Divân-ı Humâyûn toplantısı. Kasr-ı adlin altında sadrazam, sağında dört vezir, solunda kazaskerler, onların altında defterdarlar, solda tuğra çekmekte olan nişancı görülmektedir. (Seyyid Lokman, *Hünernâme*, I, TSMK, H. 1523, 19a)

Resim 2: Vezir sayısının üç olarak gösterildiği Divân-ı Humâyûn. Sadrazamın solunda kazaskerler, alt tarafta üç defterdar ve arkalarında maliye kalemleri şefleri; alt tarafta sağda divân kâtibleri görünüyor.(Seyyid Lokman, *Süleymanname*, H. 1517, 37b)

Resim 3: Kubbealtı'nda Dîvân-ı Humâyûn toplantısı.
Sadrazamın sağında üç kubbe veziri görünüyor. (Seyyid Lokman, *Hünername*,
II, TSMK, H. 1524, 237b)

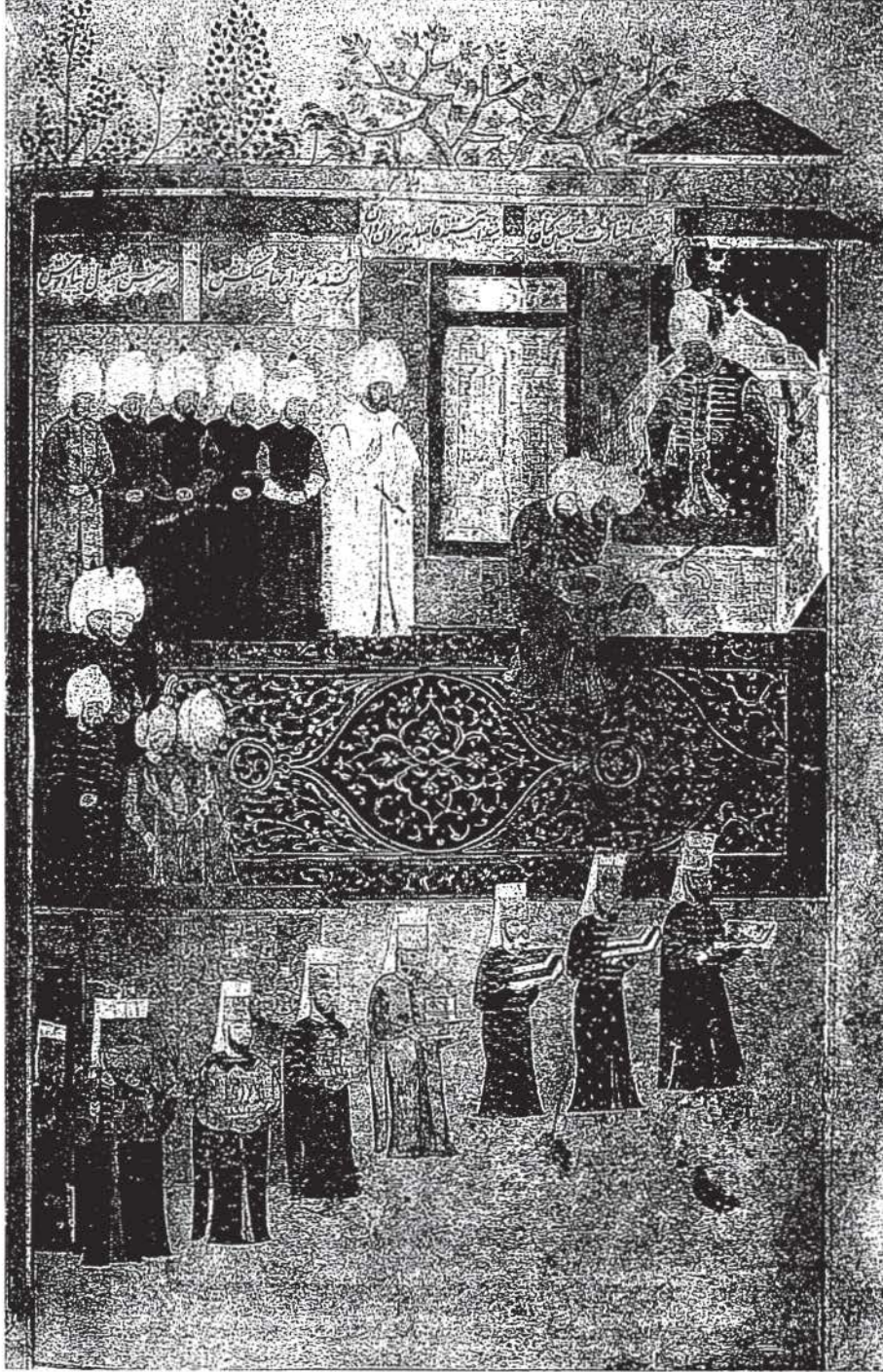

Resim 4: Kubbealtı'nda Divân-ı Hümayûn toplantısı.
Sadrazamın sağında üç kubbealtı veziri görüntülüyor. (Seyyid Lokman, *Hünername*,
III, TSMK, Bl. 1524, 242a)

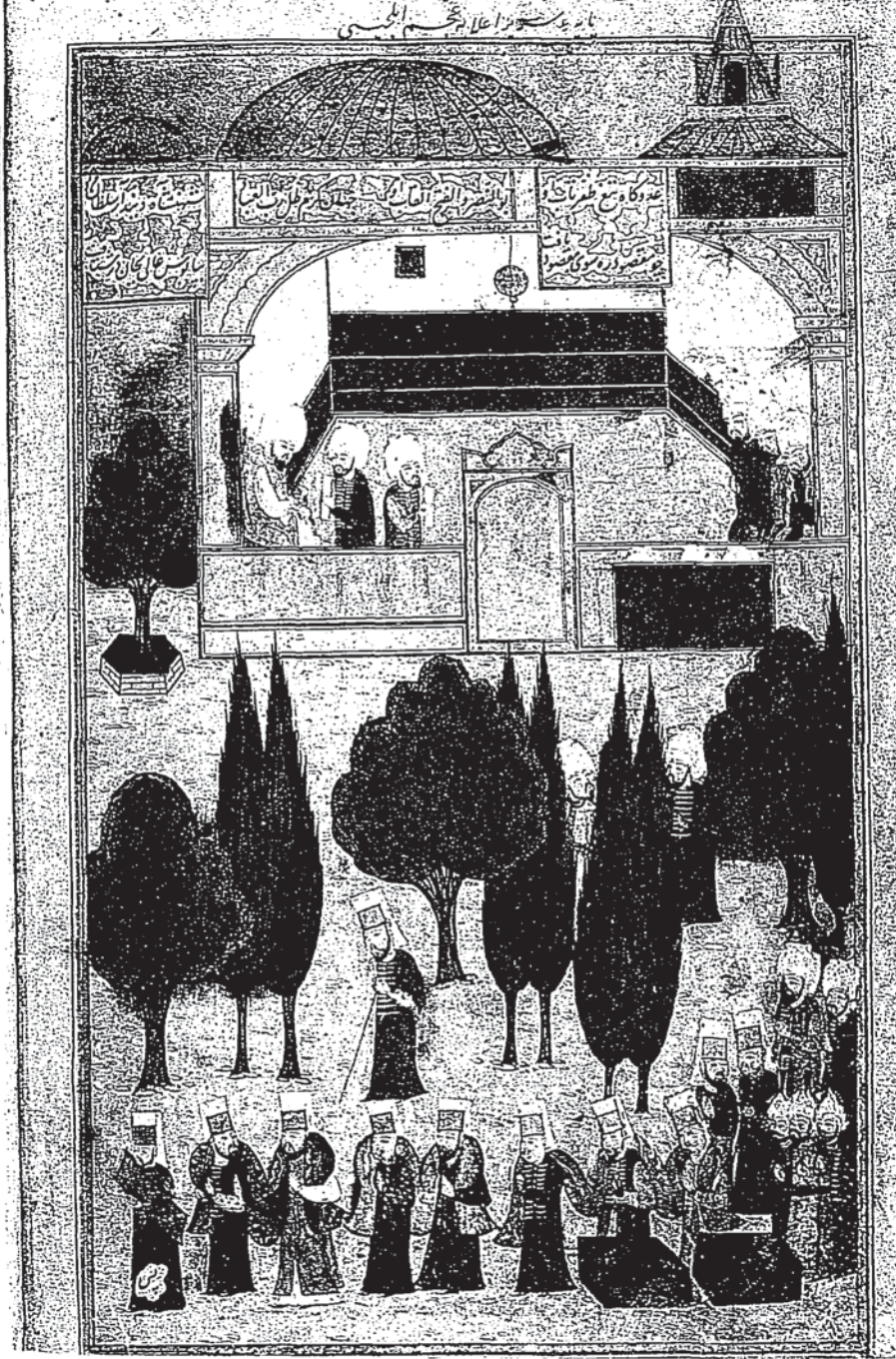

Resim 5: Sultan II. Selim'in Kasr-ı adl'den Kubbealtı'ndaki topa ok attığını gösteren minyatür. Vezir sayısı beş olarak görünüyor. (*Şahnâme-i Selim Han*, TSMK, A. 3595, 11a)

Besim 6: Saftewî elçisi Şahkulu Han'ın kabûlü merasimi.
Vezir sayısı üç olarak görünüyor. (*Şahname-i Selim Han*, TSMK, A. 3595, 53b)

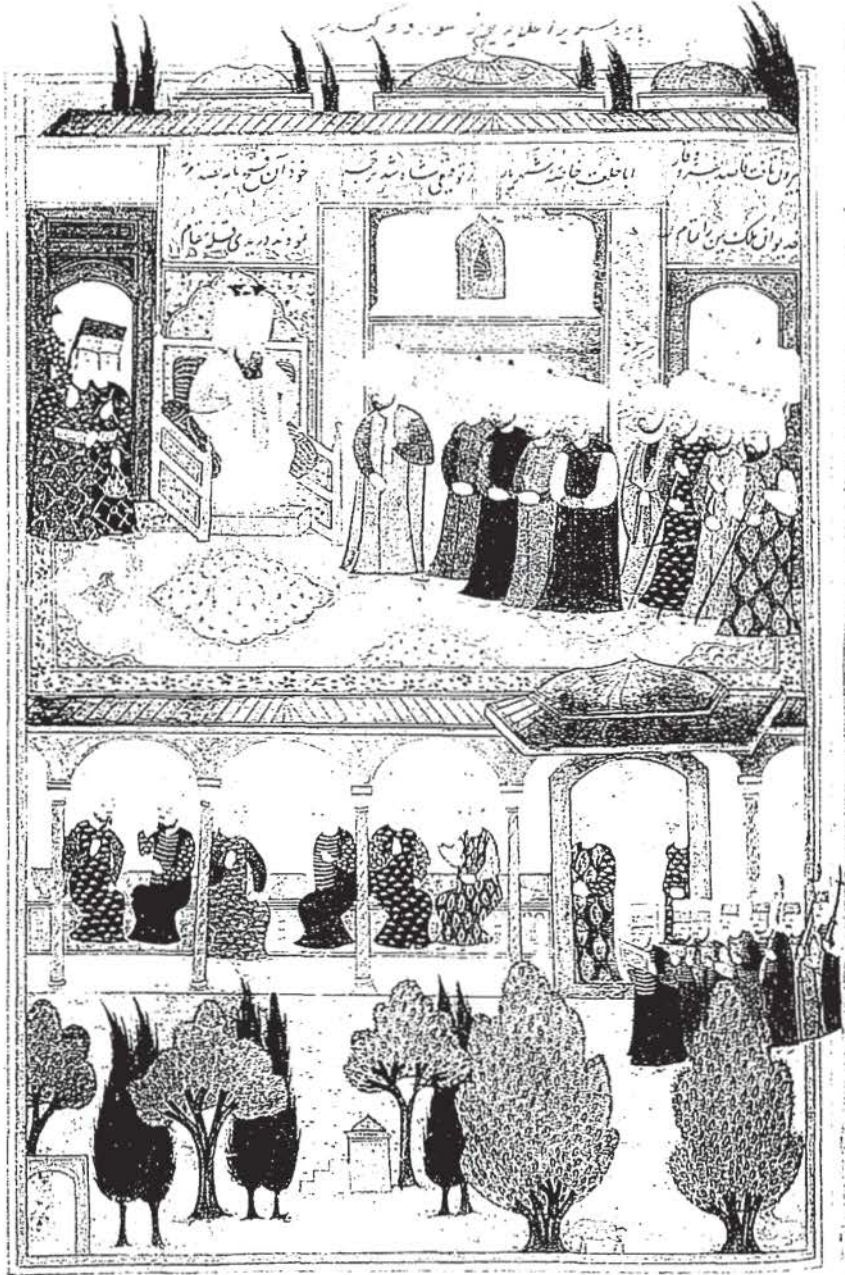
Resim 7a: İran elçisi Maksud'un kabûlü sırasında üç defterdarın Kubbealtına dönüp oturdukları, nişancının ise tuğra çektiğini gösteren minyatür.
(Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II, TSMK, B. 200, 29a)

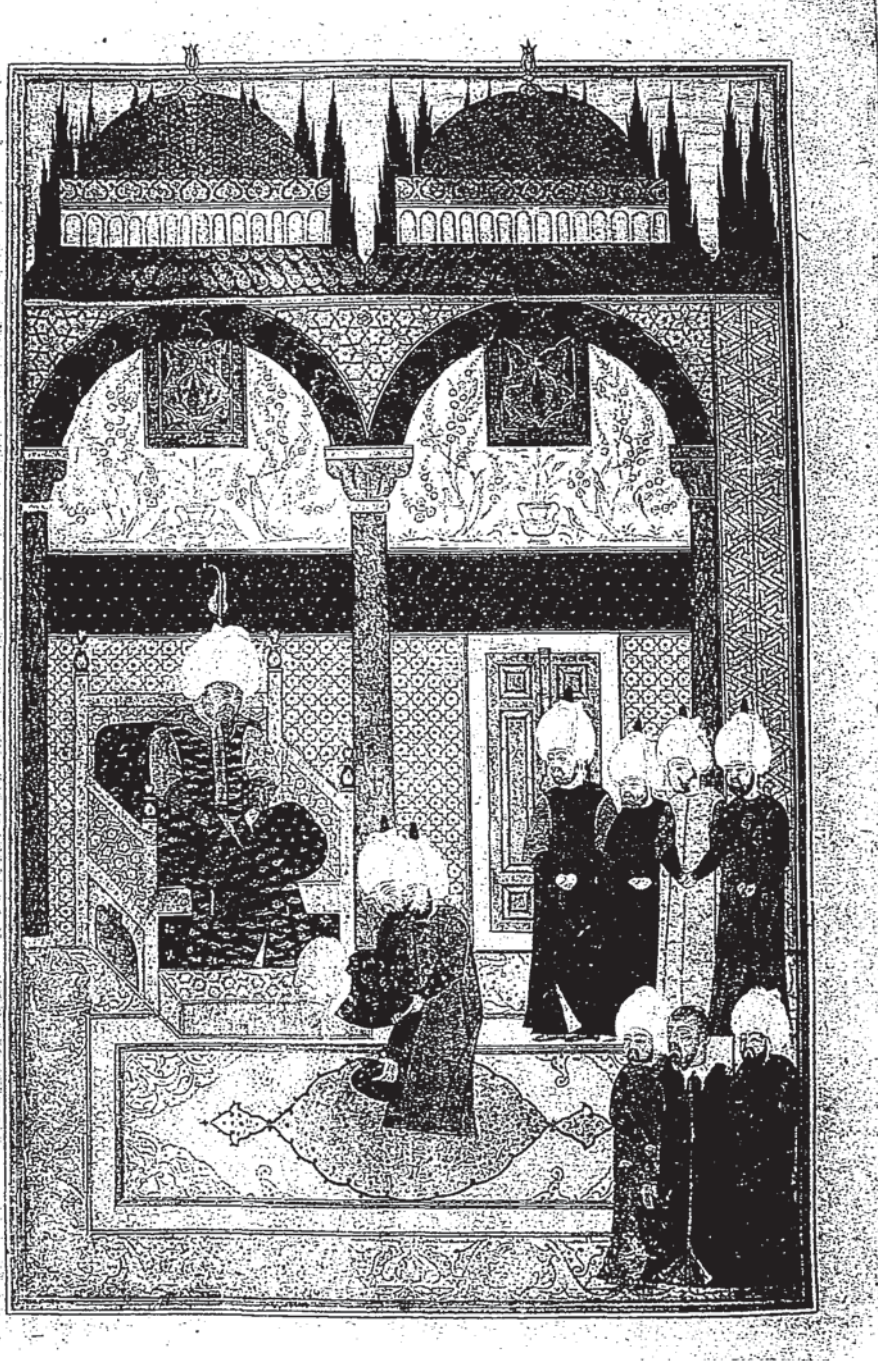
Resim 7b: İnan elçisi Maksud'un Arz Odasında huzûra kabûlünü gösteren minyatür.
(Seyyid Lokman, *Şehinşahnâme*, II, TSMK, B. 200, 28b)

Resim 8a: Fas elçisinin huzûra kabûlü sırasında Kubbealtında oturan defterdarlar ve tuğra çeken nişancıyı gösteren diğer bir minyatür. (Seyyid Lokman. *Şehinşahnâme*, II, TSMK, B. 200, 142a)

Resim 8b: Fas elçisinin Arz Odasında huzûra kabûlünü gösteren minyatür. Solda sadrazam ve dört vezir, arkada elçi görülüyor. (Seyyid Lokman, *Şehinşahname*, III, TSMK, B. 200, 141b)

Resim 9: Avusturya elçisinin huzûra kabûlü.

Vezir sayısı dört olarak görünüyor. (*Nushetü'l-ahbar der Sefer-i Sigetvar*, TSMK, nr. 1339, 178a)